

A MODEL OF PERSONALITY STRUCTURE: MAIN COMPONENTS AND MECHANISMS

Makhmud Majitov

First Vice-Rector for Youth Affairs and Spiritual–Educational Work

Termez State University of Engineering and Agrotechnologies

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy, Associate Professor

E-mail: mazhitov1981@inbox.ru

Science ID: FQD-0525-0076

Termez, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: personality structure, philosophy of mind, self–organization, self–concept, reflection, dynamic systems, existential philosophy, neurophilosophy, autopoiesis.

Received: 18.08.26

Accepted: 19.08.26

Published: 20.08.26

Abstract: This article proposes a comprehensive philosophical and methodological model of personality structure that integrates classical personological approaches, contemporary achievements in the philosophy of mind, and concepts from cognitive science. Personality is interpreted not as a static psychological phenomenon but as a dynamic, multi–level, and self–organizing system manifested within the continuum of existential experience and sociocultural interactions. The article examines three principal structural components of personality: the basic level (biopsychological foundation), the subject–activity level (goal–oriented cognitive core), and the value–meaning level (existential and spiritual architectonics). Particular attention is devoted to the mechanisms of interlevel determination, dynamic equilibrium, self–awareness (reflection), and transcendence. Personality is analyzed as a dynamic self–organizing system operating at the intersection of biological determinants and sociocultural contexts.

SHAXS TUZILMASI MODELI: ASOSIY TARKIBIY QISMLAR VA MEXANIZMLAR

Maxmud Majitov

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti yoshlar masalalari, ma'naviy–ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektori

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent

E-mail: mazhitov1981@inbox.ru

Ilmiy identifikatsiya raqami: FQD-0525-0076

Termiz, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: shaxs tuzilmasi, ong falsafasi, o'z-o'zini tashkil etish, «Men» – konsepsiyasi, refleksiya, dinamik tizimlar, ekzistensial falsafa, neyrofalsafa, avtopoezis.

Annotatsiya: Ushbu maqolada klassik personologik yondashuvlar, ong falsafasidagi zamonaviy yutuqlar va kognitiv fanlar tushunchalarini o'zida mujassam etgan, shaxs tuzilmasining kompleks falsafiy–metodologik modeli taklif etiladi. Shaxs statik psixik hodisa sifatida emas, balki ekzistensial tajriba va sotsiokultural o'zaro ta'sirlar kontinuumida namoyon bo'luvchi dinamik, ko'p darajali va o'z-o'zini tashkil etuvchi tizim sifatida talqin qilinadi. Maqolada shaxsning uchta asosiy tarkibiy qismi batafsil yoritib beriladi: bazaviy (biopsixologik asos), subyekt–faoliyat (maqsadga yo'naltirilgan–kognitiv o'zak) hamda yuksak qadriyat–ma'no (ekzistensial–ma'naviy arxitektonika) darajalari. Bunda darajalararo determinatsiya, dinamik muvozanat, o'z-o'zini anglash (refleksiya) va transsendensiya mexanizmlariga alohida e'tibor qaratiladi. Shaxsni biologik determinantlar va sotsiokultural kontekstlar kesishuvida faoliyat yurituvchi dinamik, o'z-o'zini tashkil etuvchi tizim sifatida tahlil qiladilar.

МОДЕЛЬ СТРУКТУРЫ ЛИЧНОСТИ: ОСНОВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ И МЕХАНИЗМЫ

Махмуд Мажитов

Первый проректор по делам молодежи, духовно–просветительской работе, Термезский государственный университет инженерии и агротехнологий

доктор философии (PhD) по философским наукам, доцент

E-mail: mazhitov1981@inbox.ru

Научный идентификационный номер: ID: FQD-0525-0076

Термез, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:	структура личности,	философия	структура сознания,	Аннотация:	В данной статье
самоорганизация,	Я–концепция,	предлагается	комплексная	философско–	методологическая модель структуры

рефлексия, динамические
экзистенциальная
нейрофилософия, автопоэзис.

системы, личности, объединяющая классические
философия, персонологические подходы, современные
достижения философии сознания и
концепции когнитивных наук. Личность
рассматривается не как статичное
психическое явление, а как динамическая,
многоуровневая и самоорганизующаяся
система, проявляющаяся в континууме
экзистенциального опыта и
социокультурных взаимодействий.
Подробно анализируются три основных
структурных компонента личности:
базовый (биопсихологическая основа),
субъектно–деятельностный
(целенаправленное когнитивное ядро) и
ценностно–смысловой (экзистенциально–
духовная архитектоника) уровни. Особое
внимание уделяется механизмам
межуровневой детерминации,
динамического равновесия, самосознания
(рефлексии) и трансценденции. Личность
интерпретируется как динамическая
самоорганизующаяся система,
функционирующая на пересечении
биологических детерминант и
социокультурных контекстов.

Kirish. Shaxs tuzilishi muammosi falsafiy izlanishlarning fundamental va abadiy masalalaridan biri hisoblanadi. Asrlar davomida inson tabiatini anglash jarayoni ruh haqidagi metafizik talqinlardan sub'ektning ratsionalistik modellariga, so'ngra esa batafsil psixologik va neyrobiologik konsepsiyalarga qarab rivojlanib bordi. Biroq, XXI asrda kognitiv fan, neyrobiologiya va ijtimoiy psixologiya sohalarida empirik ma'lumotlarning keskin ko'payishi nazariy qarashlarning parchalanishiga olib keldi. Mavjud fanlararo modellar ko'pincha shaxsni yo neyron korrelyatlar va genetik prediktorlar majmui, yoki ijtimoiy diskurslar va til o'yinlari mahsuli sifatida talqin qilish bilan cheklanib qolmoqda.

Mavjud sharoitda metodologik reduksionizmni yengib o'tishga va shaxsning yaxlit arxitekturasini taklif etishga qodir bo'lgan keng qamrovli falsafiy–metodologik sintezga bo'lgan dolzarb ehtiyoj yuzaga kelmoqda. Falsafiy tahlil nafaqat fanlararo ma'lumotlarni tizimlashtirish, balki shaxs mavjudligining chuqur ontologik va ekzistensial asoslarini ochib berish imkonini ham beradi. Ushbu tadqiqotda shaxs statik tuzilma sifatida emas, balki emergent hodisa — ko'p darajali tashkil etilishga ega bo'lgan hamda ma'noga asoslangan o'z–o'zini boshqarishga qodir murakkab, ochiq va o'z–o'zini tashkil etuvchi tizim sifatida qaraladi.

“Men” (o‘zlik) muammosi an‘anaviy tarzda falsafiy antropologiya, etika va ong falsafasida markaziy o‘rinni egallaydi. Postmodern davri va konvergent texnologiyalarning (NBIC–konvergensiya) jadal rivojlanishi sharoitida inson “Men”i haqidagi o‘zgarma va substansial mohiyatga ega tushunchalar tubdan dekonstruksiya uchradi. Zamonaviy texnologiya sivilizatsiya inson o‘zligining chegaralarini shubha ostiga qo‘ymoqda; bu esa tizimli yondashuv, sinergetika va ekzistensial fenomenologiya nuqtai nazaridan “Men” tuzilmasini qayta anglash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Adabiyotlar sharhi. Qadimgi falsafada shaxs tushunchasi o‘zining hozirgi ma‘nosida mavjud bo‘lmagan; buning o‘rniga “psixé” (ruh) va “demon” (ichki ovoz, taqdir) tushunchalari yetakchi o‘rin tutgan. Platon qarashlariga ko‘ra, ruh tuzilmasi iyerarxik xususiyatga ega bo‘lib, uch qismdan iborat:

1. Oqilona qism (“logos”) - g‘oyalar olamiga yuzlangan va boshqa qobiliyatlarni boshqarishga mo‘ljallangan.

2. Shijoatli, irodaviy qism (“thymos”) tartibni himoya qiluvchi va olijanoblikka intiluvchi.

3. Istak–xohishga asoslangan quyi qism (“epithymia”) - jismoniy ehtiyojlar bilan bog‘liq.

Aristotel ruhni organik tananing entelexiya (shakl)si sifatida ta‘riflash orqali hilomorfizmga o‘tdi. Aristotelga ko‘ra[2], ruhning tuzilishi o‘simliksimon, hayvoniy (sezuvchi) va ratsional darajalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu iyerarxik mantiq Yevropa tafakkurida shaxs tuzilishining darajalarga asoslangan keyingi konsepsiyalari uchun zamin yaratdi.

Xristian patristikasi va sxolastikasi (Avreliy Avgustin, Foma Akvinskiy) shaxs (“persona”) tushunchasini gipostaz - ya‘ni oqilona tabiatga ega bo‘lgan individual substansiya - tushunchasi bilan bog‘lash orqali antropologik burilish yasadi. Shaxs Xudo bilan bo‘lgan munosabat, irodaning ichki erkinligi (“liberum arbitrium”) va vijdon hodisasi orqali ontologik chuqurlik kasb etadi. Avgustin tafakkurida “Men” (o‘zlik) tuzilmasi ilk bor ichki tafakkur, xotira va muhabbatning intensional tajribasi orqali maxsus tadqiqot mavzusiga aylantiriladi.

Rene Dekart “Cogito ergo sum” («Fikrlayapman, demak, mavjudman») tamoyilini e‘lon qilish orqali ongning klassik paradigmasiga asos soldi[8]. Bunda «Men» (o‘zlik) tuzilmasi fikrlovchi substansiya (“res cogitans”) darajasiga tushiriladi va u fazoviy kenglikka ega materiyaga (“res extensa”) keskin qarama–qarshi qo‘yiladi. Aql va tana o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir (dualizm) muammosi keyingi avlod faylasuflari uchun asosiy sinovga aylandi.

Jon Lok e‘tiborni substansiyadan ong va xotira uzluksizligiga qaratib, shaxs ayniyati (identligi) haqidagi psixologik tushunchaga asos soldi. Lokka ko‘ra[12], inson – bu o‘zini “o‘zi” sifatida – ya‘ni turli vaqt va makonlarda aynan o‘sha shaxs ekanligini – anglay oladigan fikrlovchi va aql–idrokli mavjudotdir; bunday imkoniyat esa faqat reflektiv xotira tufayli yuzaga keladi.

Immanuil Kant[10] quyidagilar o'rtasida tub farqni belgilab bergan:

Empirik xarakter – tabiiy sababiyat va determinizm qonuniyatlariga bo'ysunuvchi fenomen sifatidagi shaxs.

Intelligibil (noumenal) xarakter — iroda avtonomiyasi va transtsendental erkinlikka ega bo'lgan hamda kategorik imperativga bo'ysunuvchi «o'z-o'zicha narsa» (thing-in-itself) sifatidagi shaxs.

Kantning “appertsepsiyaning transsendental birligi” tushunchasi sub'ektning barcha xilma-xil tajribasini o'zaro bog'lovchi oliy rasmiy mexanizmni belgilab berdi.

XIX va XX asrlarda e'tibor shaxsning psixologik hamda ekzistensial–fenomenologik asoslariga qaratila boshlandi. Zigmund Freyd psixik apparatning topografik (ong, ongoldi va ongsizlik) hamda tarkibiy (Id, Ego va Superego) modellarini ishlab chiqdi[25]. Karl Gustav Yung jamoaviy ongsizlik va arxetiplar tushunchalarini joriy etish orqali ushbu g'oyalarni yanada rivojlantirdi[29]. Marksistik va sotsiologik tafakkur doirasida (L. S. Vygotskiy, A. N. Leontyev, G. Mid) shaxs ijtimoiy munosabatlar yig'indisi – ya'ni ichkilashtirilgan ijtimoiy tajriba sifatida tushunila boshlandi[5,11].

Ekzistensial–fenomenologik an'ana (E. Gusserl, M. Xaydegger, J.–P. Sartr, M. Merlo–Ponti) e'tiborni sub'ektiv tajriba, dunyoda mavjudlik («Dasein») va o'z taqdirini o'zi belgilash erkinligiga qaratdi[6, 26, 22]. Falsafa va psixologiyaning mahalliy maktabi doirasida (S. L. Rubinshteyn, B. G. Ananyev, V. N. Myasishchev) shaxs tushunchalari ishlab chiqildi[21, 1, 17]; ularda shaxs hayotiy faoliyat sub'ekti, munosabatlar tizimi va yaxlit individuallik sifatida tavsiflanadi.

Zamonaviy analitik ong falsafasi va kognitiv fanlar (D. Dennett, T. Metzinger, A. Damasio, D. Chalmers) “men” (self)ning illyuzor tabiati, ongning tanaga bog'liqligi («embodied cognition») hamda subyektivlikning neyron asoslari bilan bog'liq masalalarni faol muhokama qilmoqda[9, 16, 7, 28]. Ushbu tadqiqot ana shu boy tarixiy–falsafiy va ilmiy poydevorga tayangan holda, “men”ning chuqur va mazmunli qatlamlarini uning faoliyat ko'rsatishiga xos mexanizmlar bilan uyg'unlashtiruvchi yagona tushuntirish modelini yaratishni maqsad qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning ijtimoiy–gumanitar fanlar sohasida qo'llaniladigan analogik tahlil, germeneytik tahlil, analiz, sintez, tarixiy tahlil kabi metodlaridan foydalanildi.

Muhokama va natijalar.

“Shaxs” tushunchasini ta'riflash uni “indivud”, “individuallik” va “subyekt” kabi turdosh kategoriyalardan aniq farqlashni talab qiladi.

«Individ» atamasi insonni insoniyat naslining alohida vakili, o'ziga xos biologik va genetik xususiyatlar tashuvchisi sifatida ifodalaydi. Bu inson mavjudligining boshlang'ich nuqtasi - uning tabiiy poydevoridir.

«Subyekt» atamasi insonni uning faoliyati hamda maqsad qo'yish, bilish va voqelikni o'zgartirishga bo'lgan qobiliyati prizmasi orqali tavsiflaydi. Subyektlik insonning faol jihatini belgilaydi.

Individuallik – bu bir insonni boshqasidan ajratib turuvchi biologik va ijtimoiy xususiyatlarning o'ziga xos, noyob uyg'unligidir.

Shaxs – bu eng yuqori birlashtiruvchi tuzilma bo'lib, u individ tomonidan birgalikdagi faoliyat va ijtimoiy muloqot jarayonida o'rnatilgan tizimli sifatdir. Shaxs shunchaki xususiyatlar yig'indisi emas, balki o'zlikni anglash, mas'uliyat, qadriyatli yo'nalganlik va o'z taqdirini o'zi belgilash qobiliyati bilan tavsiflanadigan, insonning dunyodagi o'ziga xos mavjudlik shaklidir.

Epistemologik nuqtai nazardan, shaxsni o'rganish jarayoni tub qarama–qarshiliklarga duch keladi: bular nomotetik va idiografik yondashuvlar, shuningdek, obyektivizm va konstruktivizm o'rtasidagi qarama–qarshiliklardir. Nomotetik yondashuv shaxs faoliyatining umumiy qonuniyatlarini hamda miqdoriy jihatdan o'lchash mumkin bo'lgan universal tarkibiy elementlarni aniqlashga intiladi (masalan, “Katta beshlik” kabi shaxs xususiyatlarining faktor modellari). Buning aksincha, idiografik yondashuv har bir inson shaxsiyati olamining o'ziga xosligini ta'kidlab, tavsiflashning sifat, germeneytik va fenomenologik usullarini qo'llashni talab qiladi.

Ushbu ishda taklif etilgan integrativ model mazkur qarama–qarshilikni dinamik tizimlar tushunchasi orqali hal qiladi: universal tarkibiy komponentlar (nomotetik daraja) o'ziga xos o'zaro ta'sir va o'z–o'zini tashkil etish jarayonida yagona, individual hayot olamini (idiografik daraja) vujudga keltiradi.

Shaxsiyatga ham obyektiv substansiya (haqiqatan mavjud bo'lgan ruhiy tuzilma), ham ijtimoiy konstruksiya (hikoyatlar, tilga oid qoidalar va ijtimoiy rollar mahsuli) sifatida qarash mumkin. Bizning tadqiqotimiz ushbu qarashlar o'rtasidagi dialektik birlikni ilgari suradi: shaxsiyat o'zining tizimli asosi (substrati) mexanizmlari nuqtai nazaridan obyektiv, biroq fenomenal tajriba mazmuni jihatidan konstruktiv va hikoyaviy xususiyatga ega.

Shaxs tuzilmasining zamonaviy modelini yaratishda umumiy tizimlar nazariyasi (L. fon Bertalanffi) va sinergetika (H. Xaken, I. Prigojin) metodologik asos bo'lib xizmat qiladi[4, 27, 19]. Shaxsni o'zgarmas qismlardan iborat mexanizmga qiyoslaydigan an'anaviy, qotib qolgan topologik modellar inson xulq-atvorining yuqori darajadagi o'zgaruvchanligi va moslashuvchanligi sharoitida yetarli samara bermaydi.

Shaxs ochiq, chiziqli bo'lmagan va dinamik tizim sifatida tushuniladi. Uning asosiy tizimli xususiyatlari quyidagilardir:

1. Emerjentlik. Shaxs darajasi o'zini tashkil etuvchi elementlarning (neyronlar, genetik dasturlar yoki alohida xulq-atvor harakatlari) xususiyatlariga mutlaqo keltirib bo'lmaydigan xususiyatlarga ega. Hayot mazmuni, axloqiy tanlov va ijodiy ilhom - bu yuqori tartibdagi emerjent sifatlardir.

2. Chiziqli bo'lmashlik. Shaxsning tashqi ta'sirlarga bo'lgan munosabati ushbu ta'sirlarning kuchiga mutanosib bo'lmaydi. Tashqi tomondan ahamiyatsizdek tuyulgan voqea - masalan, tasodifan aytilgan so'z yoki o'qilgan biror kitob - jiddiy ekzistensial inqirozni va qadriyatlar tizimining tubdan qayta shakllanishini (ruhiyatdagi «kapalak effekti»ni) keltirib chiqarishi mumkin; shu bilan birga, kuchli travmatik ta'sir ichki himoya mexanizmlari yordamida muvaffaqiyatli tarzda kompensatsiya qilinishi (bartaraf etilishi) ham mumkin.

3. Barqaror nomutanosiblik (dinamik gomeostaz). Individdning hayotiy faoliyati statik xotirjamlik holatiga (erta psixoanalizda ta'kidlanganidek, nirvana yoki zo'riqishning butunlay yo'qolishiga) erishishga emas, balki mavjud holat va ideal maqsad - real "Men" va ideal "Men" o'rtasidagi dinamik taranglikni saqlab turishga yo'naltirilgan.

4. Avtopoezis (o'z-o'zini yaratish). X. Maturana va F. Varela g'oyalariga tayangan holda[15], shaxsni o'z elementlari va jarayonlari orqali uzluksiz ravishda qayta tiklaydigan va shakllantiradigan tizim deb ta'kidlash mumkin. Shaxs o'zini belgilovchi ma'nolarni mustaqil tanlaydi, o'z tajribasini talqin qiladi hamda refleksiya harakatlari orqali o'z tuzilmasini (arxitektonikasini) yanada rivojlantiradi.

Sinergetik paradigma shaxs rivojlanishining «attraktorlari» - ya'ni tizim intiladigan barqaror holatlar hamda qadriyat va ma'nolar konfiguratsiyasi - shuningdek, «bifurkatsiya» nuqtalari (inson o'zining kelgusi hayot yo'lini belgilovchi ortga qaytmas ekzistensial tanlovni amalga oshiradigan chuqur inqiroz lahzalari) tushunchalarini joriy etish imkonini beradi.

Taklif etilayotgan integrativ model shaxsni vertikal-iyerarxik va funksional-dinamik tamoyillar asosida tuzilmashtiradi hamda o'zaro bog'liq uchta darajani ajratib ko'rsatadi.

Yadroviy-mazmunli tarkibiy qism shaxsning ontologik poydevorini - uning umumiy yo'nalishini, hayotiy faoliyat vektorini va voqelikni idrok etishning fundamental parametrlarini belgilovchi nisbatan barqaror "yadrosini" - tashkil etadi. Ushbu daraja vaqtinchalik vaziyat o'zgarishlariga eng kam darajada beriluvchan bo'lib, uchta kichik darajadan iborat:

Biopsixik asos va moyilliklar

Ushbu toifa nerv tizimining genetik jihatdan belgilangan xususiyatlarini (masalan, I. P. Pavlov tomonidan ta'riflangan oliy nerv faoliyati turi, temperament belgilari hamda nevrotizm va

ekstraversiya darajalari kabilarni) o'z ichiga oladi. U shaxsiy ma'nolar "dasturiy ta'minoti" shakllanadigan va namoyon bo'ladigan "apparat ta'minoti" (bazaviy tuzilma) vazifasini o'taydi. Biologik moyilliklar ruhiy jarayonlarning energetik salohiyati, tezligi va egiluvchanligini belgilab beradi hamda shaxsning yuqori darajalari uchun asosiy shart-sharoitlar va cheklovlar rolini o'ynaydi.

Shaxsning dastlabki rivojlanish davrida biologik moyilliklar va sotsiokultural muhitning o'zaro ta'siri natijasida barqaror hamda chuqur ildiz otgan tuzilmalar - bazaviy e'tiqodlar (A. Bek va J. Yang talqiniga ko'ra, kognitiv sxemalar) shakllanadi. Bularga dunyoning xavfsizligi yoki xavfliligi, insonning o'z qadr-qimmati yoki qadsizligi hamda hayotni boshqarish imkoniyati haqidagi tasavvurlar kiradi. Bunday sxemalar avtomatik va ongsiz ravishda ishlaydi hamda shaxsga kelib tushayotgan barcha tajribalarni qabul qilish va tasniflashda o'ziga xos "idrok filtri" vazifasini o'taydi.

Tizim o'zagining eng yuqori pog'onasini qadriyatli yo'nalishlar, yakuniy ma'nolar va ekzistensial maqsadlar egallaydi. Bu - Viktor Frankl "noetik (ma'naviy) o'lcham" deb atagan soha[24]. Aynan shu yerda shaxsning oliy birlashtiruvchisi vazifasini o'taydigan qadriyatlar iyerarxiyasi (ozodlik, muhabbat, bilim, adolat va h.k.) shakllanadi. Tizimning teleologik (maqsadga yo'naltirilgan) yo'nalishini aynan shu aksiologik asos belgilab beradi: insonga nafaqat o'tmishdagi sabablar (kauzallik), balki kelajakdagi maqsadlar (teleologiya) - ya'ni muhim qadriyatlarni ro'yobga chiqarishga bo'lgan intilish ham turtki beradi.

Jarayon-dinamik komponent shaxsning faoliyat darajasini tashkil etadi. U shaxsning chuqur o'zagini tashqi olam bilan bog'laydi hamda moslashuv, xulq-atvorni boshqarish, shuningdek, ichki va tashqi ziddiyatlarni hal etish jarayonlarini ta'minlaydi. Ushbu komponent quyidagi mexanizmlarni o'z ichiga oladi:

Irodaviy boshqaruv va kognitiv nazorat

Iroda - bu shaxsning bevosita impuls, istaklar yoki tashqi bosimlar qarshisida o'z faoliyati va xulq-atvorini ongli ravishda boshqarish qobiliyatidir. Kognitiv darajada ushbu mexanizm prefrontal korteksning ijrochi funksiyalari - maqsadni saqlab turish, ahamiyatsiz reaksiyalarni tormozlash, diqqatni boshqa obyektga o'tkazish va rejalashtirish - tomonidan ta'minlanadi. Irodaviy nazorat mavhum asosiy qadriyatlarni aniq harakat rejalariga aylantirish imkonini beradi va shu orqali sub'ektning vaziyatga bog'liq qo'zg'atuvchilar ta'siridan mustaqilligini ta'minlaydi.

Fenomenologik komponent - bu shaxsning eng yuqori, namoyon bo'luvchi darajasi bo'lib, u o'zlikni anglash, ichki kechinmalar va "Men" hissi sohasini qamrab oladi. Bu - shaxsning o'ziga nisbatan "men" nuqtai nazaridan (subyektiv tarzda) namoyon bo'lishidir.

“Men–konsepsiya” - bu individning o‘zi haqidagi tasavvurlarining murakkab va tuzilmaviy tizimi bo‘lib, u kognitiv (o‘zini bilish), emotsional–baholovchi (o‘ziga munosabat, o‘zini baholash) va xulq–atvorga oid komponentlarni o‘z ichiga oladi. An‘anaga ko‘ra, “Men–konsepsiya” tuzilmasida bir qator asosiy modalliklar ajratib ko‘rsatiladi:

Haqiqiy “Men” (actual self): insonning ayni damda o‘zi haqidagi tasavvuri.

Ideal “Men” (ideal self):»« inson kimga aylanishni istashi va aylanishi kerakligi haqidagi tasavvur; eng oliy qadriyatlar va intilishlarning mujassamlanishi.

«Ko‘zgu “Men”i (ijtimoiy “Men”):»« shaxsning o‘zini boshqalar (uning uchun muhim bo‘lgan kishilar) qanday baholaydi va qanday ko‘radi, deb hisoblashi.

Haqiqiy “Men” va ideal “Men” o‘rtasidagi dinamik tafovut o‘z–o‘zini rivojlantirish uchun muhim motivatsiya manbai bo‘lib xizmat qiladi; biroq ular o‘rtasidagi haddan tashqari katta farq jiddiy nevroz, depressiv holatlar va o‘zidan begonalashishga olib kelishi mumkin.

Refleksiya - bu insonning o‘z ongi, tafakkuri va xulq–atvorini tanqidiy tahlil hamda o‘zgartirish obyekti sifatida qabul qilishga qaratilgan noyob qobiliyatidir. Refleksiya shaxsni o‘ziga nisbatan metapozitsiyaga - ya‘ni o‘z odatlari, hissiy kechinmalari yoki tashqi sharoitlar asiriga aylanmay, balki ularga chetdan nazar tashlash va qayta baholash imkoniyatiga ega bo‘ladigan holatga - olib chiqadi. Refleksiya fenomenologik tajribani asosiy tuzilmalar va dinamik jarayonlar bilan bog‘lovchi tizimli integrator vazifasini bajaradi.

Falsafadagi zamonaviy postmodern va hermenevtik burilishga (P. Rikyor, D. MakAdams) muvofiq, individ o‘z hayotiy hikoyasining - ya‘ni narrativning - ham muallifi, ham bosh qahramoni sifatida qaraladi[20, 14]. Inson o‘tmish, hozirgi zamon va kelajakka oid turli voqealarni yagona, izchil va mazmunli syujetga birlashtirish orqali o‘z identifikligini shakllantiradi. Narrativ identifiklik chuqur jismoniy va ijtimoiy o‘zgarishlarga qaramay, inson hayoti davomida o‘zligining uzluksizligi, o‘zgarmasligi va mazmunliligiga oid subyektiv tuyg‘uni ta‘minlaydi.

Yuqorida ta‘riflangan shaxs tuzilmasi tarkibiy qismlari alohida–alohida mavjud bo‘lmay, balki murakkab boshqaruv halqalarini hosil qilgan holda, uzluksiz jarayonli o‘zaro ta‘sirida bo‘ladi.

Shaxs tuzilmasi darajalari o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir ikki asosiy yo‘nalish bo‘yicha amalga oshadi:

“Quyi–yuqori” (bottom–up) yo‘nalishidagi shakllanish jarayonlari: impulslarning quyi darajalardan yuqori darajalarga o‘tishi. Irsiy temperament xususiyatlari va kuchli biologik mayllar (bazaviy daraja) hissiy reaksiyalar hamda avtomatik himoya mexanizmlarining shakllanish tezligiga (dinamik daraja) ta‘sir ko‘rsatadi; bu esa, o‘z navbatida, ongning fenomenal holatini belgilaydi va vaziyatga bog‘liq o‘z–o‘zini baholashga (fenomenologik daraja) ta‘sir qiladi. Masalan, tug‘ma nevrozning yuqori darajasi shaxsni salbiy ta‘sir etuvchi omillarga

(triggerlarga) tez–tez diqqatni qaratishga va xavotirga asoslangan o‘z–o‘zini idrok etish tarzini shakllantirishga moyil qiladi.

Yuqoridan pastga yo‘naltirilgan boshqaruv mexanizmlari: yuqori darajalarning quyi darajalarga ko‘rsatadigan boshqaruvchi ta’siri. Bu ongli iroda asosida amalga oshiriladigan, o‘ziga xos shaxsiy boshqaruv shaklidir. Refleksiya (fenomenologik va tub darajalarda) orqali shakllangan qadriyat–ma’no tuzilmasi dinamik va hatto biologik asoslarning faoliyatini butunlay qayta qurishga qodirdir. Inson iroda kuchi yordamida - va ekzistensial ma’noga tayangan holda - ibtidoiy qo‘rquvlarni yengishi, o‘zini saqlash instinktini jilovlashi (masalan, o‘zini qurbon qilish yoki zohidlik holatlarida) hamda meditatif amaliyotlar yoki turmush tarzini ongli ravishda o‘zgartirish orqali tananing biokimyoviy muvozanatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shaxsiy kamolot darajasi ko‘r–ko‘rona “pastdan yuqoriga” (bottom–up) yo‘naltirilgan belgilanganlikka nisbatan moslashuvchan “yuqoridan pastga” (top–down) boshqaruvning ustunlik qilishi bilan belgilanadi.

Shaxs o‘zgarishi dinamikasini harakatga keltiruvchi asosiy ichki mexanizmlardan biri - bu kognitiv dissonans (L. Festinger) bo‘lib, u ekzistensial–falsafiy antropologiya doirasida «ma’no dissonansi» sifatida qayta talqin qilinadi[23]. Yangi hayotiy tajriba yoki sub’ektning o‘z harakatlari uning chuqur ildiz otgan bazaviy sxemalari yoki qadriyatli yo‘nalishlari (o‘zak daraja) bilan keskin ziddiyatga kirishganda, ekzistensial taranglik va noqulaylikning o‘ziga xos holati yuzaga keladi.

Inson ushbu dissonansni bir necha usul bilan bartaraf etishi mumkin:

1. Himoya mexanizmlari orqali kamaytirish: ratsionalizatsiya yoki siqib chiqarish (repressiya) jarayonlarining ishga tushishi. Ular mavjud va qat’iy o‘zak tuzilmani saqlab qolish maqsadida tajribani idrok etishni buzib ko‘rsatadi (masalan, o‘zining xato qilmasligi haqidagi illyuziyani barbod qiluvchi faktlarga e’tibor bermaslik).

2. Faol ma’no yaratish (sxemani moslashtirish): o‘zak tuzilmaning o‘zini o‘zgartirishga qaratilgan chuqur mulohaza yuritish jarayoni. Bunday holatda dissonans shaxsiy rivojlanish uchun katalizator vazifasini o‘taydi: eski sxemalar barham topadi va inson paradoksal tajribani o‘zlashtirishga qodir bo‘lgan yangi, yanada qamrovli hamda murakkab ma’no tizimlarini shakllantiradi.

Shaxs - madaniy mavjudot bo‘lib, uning ichki tuzilishi belgi–ramziy tizimlar orqali vositalanadi. Yu. M. Lotmanning semiosfera[13] va L. S. Vygotskiyning belgining instrumental tabiati haqidagi g‘oyalariga[5] tayangan holda, shaxsning ichki dunyosi shaxsiy semiotik fazo sifatida namoyon bo‘ladi, deb aytish mumkin.

Ramziy vositachilik - bu mavhum madaniy ramzlar (afsonalar, diniy aqidalar, san'at asarlari, falsafiy tushunchalar) o'zlashtirilib, ichki psixologik vositalarga aylanishini ta'minlovchi mexanizmdir.

Belgi «ma'no linzasi» vazifasini o'taydi. Tajriba, inqiroz yoki travmani muayyan madaniy ramz kontekstiga joylashtirish orqali shaxs transsendensiya - ya'ni bevosita berilganlik doirasidan tashqariga chiqish harakatini amalga oshiradi. Ramz noaniq hissiyotga ma'no bag'ishlash, ichki kechinmalar tartibsizligini tizimlashtirish hamda ushbu tartibsizlikni tushunarli va izchil shaxsiy hikoyaga aylantirish imkonini beradi.

Shaxs tuzilmasining normasi va sog'lom faoliyat yuritishini ushbu tizimning parchalanish, bo'linish va patologiya shakllarini tahlil qilmasdan turib anglash mumkin emas. Patologiyaning falsafiy tahlili odatiy holatda sub'ektning birligi va moslashuvchanligini ta'minlovchi mexanizmlarga ta'sir ko'rsatuvchi buzilishlarni yuzaga chiqaradi.

Shaxs tuzilmasi yaxlitligining buzilishining o'ta keskin ko'rinishi - bu ongning bo'linishi va "Men" konsepsiyasining parchalanishi hodisasidir; mazkur holat og'ir ruhiy kasalliklar (masalan, shizofreniya yoki dissotsiativ shaxsiyat buzilishi) hamda kuchli psixologik travma oqibatida kuzatiladi.

Tizimli-falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, bo'linish - bu metakomponentning (refleksiyaning) birlashtiruvchi va bog'lovchi funksiyasini yo'qotishni anglatadi. Shaxsning yagona semiotik makoni ajralib qolgan va mustaqil faoliyat yurituvchi quyi tizimlarga ("parchalar" yoki muqobil "men" holatlariga) parchalanib ketadi. Bu holat uzluksiz narrativ identifikatsiyani izdan chiqaradi: hayotning vaqt o'qi uziladi, avtobiografik xotira o'z uzluksizligini yo'qotadi hamda alohida harakatlar yoki tuzilmalar sub'ekt tomonidan endilikda o'ziniki sifatida anglanmaydigan bo'lib qoladi (bu depersonalizatsiya va o'z harakatlariga egalik qilish hissini yo'qotish hodisasidir).

Patologik bo'linish shuni yaqqol namoyon etadiki, «men»ning (o'zlikning) birligi dastlabdan mavjud bo'lgan tayyor holat emas, balki tajribani birlashtirishga qaratilgan ulkan va uzluksiz dinamik jarayonning natijasidir.

«Ekzistensial bo'shliq» (V. Frankl)[24] va o'zlikni yo'qotish (E. Erikson) hodisalari bilan bog'liq ekzistensial inqirozlar - garchi u qadar keskin bo'lmasa-da - shaxs tuzilmasiga chuqur vayronkor ta'sir ko'rsatadi. Bular aksiologik asosning (yadroviy tarkibiy qismning eng yuqori pog'onasi) butunlay qadsizlanishi yoki parchalanishi bilan tavsiflanadigan holatlardir.

Bunday inqirozlar quyidagilar tufayli yuzaga kelishi mumkin:

makro-ijtimoiy sharoitlarning keskin o'zgarishi (jamiyatning mafkuraviy yo'naltiruvchi tamoyillari barbod bo'lishi);

yoshga bog'liq me'yoriy inqirozlar (masalan, o'rta yosh inqirozi);

biografik halokatlar (yaqin insonlarni yo'qotish, kasbiy faoliyatning barbod bo'lishi).

Shaxsning hayotiy maqsad–muddaolarini belgilab beruvchi asosiy yakuniy ma'nolar barbod bo'lganda, tizim o'zining bosh tortish markazini (attraktorini) yo'qotadi. Yuqoridan boshqaruv mexanizmi falajlanadi, irodaviy nazorat zaiflashadi va shaxs apatiya, anomiya hamda depressiya holatiga tushib qoladi.

Ekzistensial bo'shliq - bu shaxsning tarkibiy qismlari (tana, kognitiv funksiyalar, ijtimoiy rollar) butunligicha saqlanib qolgan, biroq ularni birlashtirib turuvchi ma'no o'zagi yo'qolgan va natijada butun tizimning funksional falajligiga olib kelgan holatdir.

Tizimning barqarorligi va o'zgaruvchanligi o'rtasidagi muvozanatning buzilishi ikki xil tarkibiy deformatsiyani keltirib chiqaradi:

Patologik qotib qolganlik (haddan tashqari egiluvchanlikning yo'qligi). Bu holat paranoid yoki anankastik turdagi shaxsiyat buzilishlarida (psixopatiyalarda), shuningdek, fanatizm va dogmatizmga kuzatiladi. Bunda shaxsning asosiy tuzilmalari va fundamental sxemalari yangi tajribani mutlaqo qabul qilmaydigan holatga keladi. Voqelikdan kelayotgan va shaxsning ichki qarashlar tizimiga (doktrinasiga) zid bo'lgan har qanday signal himoya mexanizmlari tomonidan qat'iy ravishda rad etiladi. Tizim o'z barqarorligini moslashuvchanlik qobiliyatini butunlay yo'qotish va atrof–muhit bilan adekvat aloqani uzish evaziga saqlab qoladi.

Tarqoqlik va o'ta o'zgaruvchanlik (barqarorlikning yo'qolishi). Bu chegaraviy shaxsiyat buzilishi, infantilizm yoki mutlaq konformizmga xos bo'lgan qarama–qarshi qutbni ifodalaydi. Bunday shaxsiyatda barqaror qadriyatlar o'zagi va izchil “men” tasavvuri mavjud bo'lmaydi. Individa avtonomiyadan mahrum bo'lib, butunlay tashqi omillar - masalan, lahzalik ijtimoiy ta'sirlar, boshqalarning fikrlari yoki tasodifiy hissiyot portlashlari - ta'sirida shakllanadi. Shaxsning o'z hayotiga oid hikoyasi parcha–parcha va mozaikasimon ko'rinishga ega bo'lib, unda yagona ichki “muallif” yetishmaydi.

Shunday qilib, chinakam salomatlik va shaxsiy yetuklik maqbul holatda — ya'ni mustahkam va chuqur ekzistensial o'zak hamda moslashuv va mulohaza yuritishning egiluvchan mexanizmlari o'rtasidagi dinamik muvozanatda namoyon bo'ladi.

Xulosa. Ushbu maqolada taklif etilgan integrativ model insonni anglashdagi tabiiy–ilmiy (biologistik) va gumanitar (sotsiosentrik hamda konstruktivistik) yondashuvlar o'rtasidagi uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lgan uslubiy tafovutni bartaraf etish imkonini beradi. Shaxs bu yerda xususiyatlar, sifatlar yoki miyada joylashgan modullarning statik majmui sifatida emas, balki emergent xususiyatlarga ega bo'lgan hamda autopoezis (o'z–o'zini yaratish) qobiliyatiga ega rivojlanuvchi, ochiq va nochiziqli dinamik tizim sifatida namoyon bo'ladi.

O'tkazilgan tahlil quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirishga imkon beradi:

1. Shaxs arxitekturasi o'zaro kirishib ketgan uchta darajadan iborat aniq iyerarxik tuzilishga ega: yadrovii–substantsial daraja (ontologik poydevor; biologik moyilliklar, yashirin kognitiv sxemalar va terminal ma'nolar uyg'unligi); protsessual–dinamik daraja (iroda, himoya mexanizmlari, koping–strategiyalar hamda internalizatsiya va eksternalizatsiya jarayonlarini qamrab oluvchi operatsional blok); va fenomenologik daraja (o'zlikni anglash sohasi, "Men" konsepsiyasi arxitekturasi, refleksiya va narrativ identifiklik).

2. Shaxsning faoliyati darajalararo o'zaro ta'sirlarning murakkab tizimi tomonidan qo'llab–quvvatlanadi. "Pastdan yuqoriga" qat'iyatlilik (biologik substratning yuqori aqliy funktsiyalarga ta'siri) bilan bir qatorda, "yuqoridan pastga" tartibga solish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ongli qadriyatlar, ma'nolar va aks ettirish kuchi orqali sub'ekt o'z his–tuyg'ulari, odatlari va biologik impulslariga foydali, inhibitiv va o'zgartiruvchi ta'sir ko'rsatishga qodir, shu bilan tashqi stimullar va ichki instinktlar diktaturasiga qarshi o'zining ekzistensial avtonomiyasini tasdiqlaydi.

3. Ma'no bilan bog'liq dissonanslarning refleksiv hal etilishi shaxs tuzilmasining rivojlanishi va qayta shakllanishida asosiy ichki harakatlantiruvchi kuch vazifasini o'taydi. Odatdagi sxemalar doirasiga sig'maydigan tajribaga duch kelish ma'no yaratish mexanizmlarini ishga tushiradi; bu esa o'zak tuzilmalarning moslashuviga, shaxsning semiotik fazosi murakkablashuviga hamda uning narrativ identifikatsiyasi qayta shakllanishiga olib keladi.

4. Shaxs yaxlitligi va moslashuvchanligi dinamik xususiyatga ega. Ushbu yaxlitlikning buzilishi parchalanish va bo'linish (refleksiv integratsiyaning yo'qolishi) yoki barqarorlik va egiluvchanlik o'rtasidagi muvozanatning izdan chiqishi (masalan, patologik darajadagi qat'iylik yoxud «Men»ning tarqoqligi va yemirilishi) shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Yetuk shaxs o'zining fundamental ekzistensial qadriyatlari barqarorligi hamda o'zgaruvchan dunyo sharoitida faoliyat tizimlarining yuqori darajadagi egiluvchanligi va ochiqligi o'rtasidagi maqbul muvozanatni saqlab qoladi. Ushbu sohadagi keyingi tadqiqotlar istiqboli psixolingvistika, semiotika va neyrofilosofiya tutashuvida ramziy vositachilik mexanizmlarini yanada batafsil yoritishda, shuningdek, taklif etilgan modelni murakkab tizimlar uchun hisoblash modellastirish usullari yordamida tekshirishda namoyon bo'ladi; bu esa inson subyektivligining yanada aniq va bashorat qilish imkonini beruvchi modellarini yaratishga yo'l ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.
2. Аристотель. О душе // Сочинения в четырех томах. Т. 1. — М.: Мысль, 1976. — С. 371–448.

3. Бек А., Фримен А. Когнитивная психотерапия расстройств личности. — СПб.: Питер, 2019. — 448 с.
4. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем — обзор проблем и результатов // Системные исследования. Ежегодник. — М.: Наука, 1969. — С. 30–54.
5. Выготский Л. С. История развития высших психических функций // Собрание сочинений: в 6 т. Т. 3. — М.: Педагогика, 1983. — 368 с.
6. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1. — М.: Академический проект, 2009. — 489 с.
7. Дамасио А. Ошибка Декарта: эмоции, разум и человеческий мозг. — М.: Карьера Пресс, 2018. — 352 с.
8. Декарт Р. Размышления о первой философии // Сочинения в 2 т. Т. 1. — М.: Мысль, 1989. — С. 294–372.
9. Деннет Д. Виды психики: на пути к пониманию сознания. — М.: Идея–Пресс, 2004. — 184 с.
10. Кант И. Критика чистого разума. — М.: Мысль, 1994. — 591 с.
11. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Смысл, Академия, 2005. — 352 с.
12. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Сочинения в 3 т. Т. 1. — М.: Мысль, 1985. — С. 78–582.
13. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфера — история. — М.: Языки русской культуры, 1996. — 464 с.
14. Макадамс Д. Психология жизненных историй // Метод нарративного интервью в социологических исследованиях. — М.: ИС РАН, 2002. — С. 15–32.
15. Матурана У., Варела Ф. Древо познания: Биологические корни человеческого понимания. — М.: Прогресс–Традиция, 2001. — 224 с.
16. Метцингер Т. Туннель эго. Наука о мозге и миф о своем Я. — М.: РИМИС, 2017. — 368 с.
17. Мясищев В. Н. Психология отношений. — М.: МПСИ, 2011. — 400 с.
18. Платон. Государство // Собрание сочинений в 4 т. Т. 3. — М.: Мысль, 1994. — С. 79–420.
19. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. — М.: Прогресс, 1986. — 432 с.
20. Рикёр П. Я–сам как другой. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2008. — 416 с.

21. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. — СПб.: Питер, 2003. — 512 с.
22. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. — М.: Республика, 2000. — 640 с.
23. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. — СПб.: Ювента, 1999. — 318 с.
24. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
25. Фрейд З. Я и Оно // Очерки по психологии сексуальности. — Минск: Попурри, 2001. — С. 381–434.
26. Хайдеггер М. Бытие и время. — М.: Академический проект, 2015. — 460 с.
27. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. — М.: Мир, 1985. — 424 с.
28. Чалмерс Д. Сознательный ум: В поисках фундаментальной теории. — М.: УРСС, Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. — 512 с.
29. Юнг К. Г. Структура психики и архетипы. — М.: Академический проект, 2015. — 328 с.
30. Юм Д. Трактат о человеческой природе // Сочинения в 2 т. Т. 1. — М.: Мысль, 1996. — С. 53–656.